

ОБРАЗИ НА СВЕТОСТТА В КИЕВСКА РУСИЯ ОТ XI ВЕК

д-р Илиана Чекова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Още от зараждането на оригиналната литература на Киевска Русия нейни герои стават руските князе, а централно място заемат исторически събития с особена значимост (покръстване, саможертва в името на политически идеали, воински победи и др.). В староруската агиография се оформя една особена жанрова подгрупа, наречена от медиевиста Серебрянски „княжески жития“¹. Такива са житията, посветени на староруските владетели Олга, Владимир, Борис и Глеб, Мстислав, Александър Невски, Дмитрий Донской и др. Като изследва парадигмата на староруската святост, Федотов отделя в самостоятелна група „светите князе“ и разглежда различните възплъщения на княжеския идеал: равноапостолни, монаси, мъченици и прославени с общественото си служение.^{2, 3}

Социалният и литературен тип на светите князе се формира в средата на XI век, по време на управлението на княз Ярослав Мъдри (1019 – 1054), който наследява великокняжеския престол на своя баща – Владимир I, покръстил Русия през 988 г. Княз Ярослав се стреми към утвърждаване на Киевска Русия като равноправна с другите християнски държави и в тази връзка предприема редица начинания. Той построява величествения храм „Св. София“ в центъра на столицата Киев по подобие на едноименния храм в Константинопол. Към храма през 1037 г. се създава митрополия, където през 1051 г. за първи път за глава на руската църква е избран русин. Там също така е основан скрипторий, в който усилено се превеждат книги – „от грекъ на словѣнское писмо“ (ПВЛ, с. 102). По времето на Ярослав Мъдри започва воденето на исторически летопис и вероятно, създаването на първите оригинални руски жития. В този ред логично идва и желанието на Ярослав Мъдри да създаде руски пантеон на светостта. Той се опитва да издейства от Византийската църква канонизирането за руски светци на княз Владимир, княгиня Олга, двамата варяги християни Феодор и Йоан и князете Борис и Глеб – негови братя. Византия признава за светци единствено Борис и Глеб. Чрез канонизацията на своите братя, загинали при междуособици в началото на XI век, Ярослав Мъдри придава ореол на святост на руската княжеска власт и на държавната идея за силно централизирано управление.

Кои са първите свети князе на Киевска Русия – Олга, Владимир, Борис и Глеб и как са изобразени те в староруската литература? Кои са съпътстващите ги образи на мъченици и подвижници?

Княгиня Олга, управлявала руската държава през средата на X век, е първата руска княгиня християнка, предвестница на новата вяра. Житията я наричат прамайка на руската княжеска династия – *прѣматере вѣсѣхъ князь рускыи* (ЖОЛ, с. 44). Според Владимирския летописец от XVI век и някои косвени данни, тя била българска княгиня: *игорѣ же жени в болгарѣхъ. по ѿ за него кнѣжѣ имене ѿ олгоу и въ мѣра велики* (Л. 264 об., ВЛ, с. 2, 9). Староруският летопис „Повесть временных лет“ от началото на XII век подчертава, че примерът на християнката Олга убеждава нейния внук княз Владимир да превърне християнството в официална държавна религия на Киевска Русия. Староруската литература посвещава на княгиня Олга и княз Владимир редица житийни и летописни текстове. Проложните жития на Олга и Владимир стоят твърде близко в текстуално отношение до тези летописни статии, които разказват за християнския период от живота им. Но в житийните произведения отпадат сюжетите за това как Олга надхитря византийския император в момента на покръстването си (955 г., ПВЛ, 44-45) и за похотливостта на Владимир, ненаситен в желанието си да обладава жени (980 г., ПВЛ, 56-57). В агиографската литература образите на руските князе са

представени единствено като благочестиви християни, образец на святост и милосърдие. И житиеписците, и летописецът обаче сравняват въздействието, което оказват в Киевска Русия княгиня Олга и княз Владимир, с приноса на царете Константин и Елена за утвърждаване на християнството като държавна религия в Източната Римска империя. Като първи староруски владетели християни кн. Олга и кн. Владимир оформят царската християнска двойка в руската културна традиция, аналогично на равноапостолните Константин и Елена.

В славянския Пролог редом с житията на княгиня Олга (11 юли) и на княз Владимир (15 юли) се среща и житието на двамата мъченици варяги – бащата Феодор и сина Йоан (12 юли). Летописът „Повесть временных лет” също разказва за събитията, свързани с трагичната гибел на варягите християни. През 987 г. в Киев непокръстеният все още Владимир празнува победата си над ятвягите с извършване на жертвоприношение. При избора на човешка жертва жребият пада върху сина на християнина варяг, който се отличава с необикновена физическа и духовна красота. Бащата отказва да изпълни искането на езичниците, изобличава дървените идоли и тогава тълпата убива двамата християни. „Бѣ же варягъ тои пришель изъ Грекъ, и держаше вѣру хрестеяньску. И бѣ у него сынъ красенъ лицемъ и душею; на сего паде жребий по зависти дьяволи. И рече варягъ. Не дамъ сына своего бесомъ. Они же шедше поведаша людемъ. Они же, вземше оружье, поидоша на нь и розъяша дворъ около его. И кликнуша, и посекоша сени под нима, и тако побиша я.” (ПВЛ, 58-59) Цитираните източници ни дават ценни сведения за присъствието на варягите в руското общество през X в. и за отношението им към християнството ⁴.

Князете Борис и Глеб, живели през края на X – нач. на XI век, са първите официално канонизирани руски светци. Те са синове на княз Владимир и на една от многото му съпруги, която по народност е българка, „от болгарыни – Бориса и Глеба” (ПВЛ, 980 г., 57) Според проф. Румяна Павлова, българският произход на майката, а следователно и принадлежността ѝ към християнската вяра, обяснява и името Борис – на по-големия от братята, вероятно кръстен така в чест на българския княз Борис-Михаил. Още едно неслучайно съвпадение: 2 май е денят на кончината на кръстителя на българите княз Борис I, а именно на тази дата се чества и църковната памет на руските князе Борис и Глеб ⁵. На 2 май в Пролога са поместени четения за пренасянето на мощите им (първо пренасяне на мощите – през 1072 г., второ – през 1175 г.), а в Успенския сборник от XII-XIII век под тази дата е включен текстът на „Сказанието за Борис и Глеб”. Факт е, че дотогава името Борис е неизвестно в Русия и то става популярно едва от XI век нататък. Името е с прабългарски произход и етимология.

Борис и Глеб загиват през 1015 г. в резултат на междуособици около борбата за Киевския престол, възникнали след смъртта на баща им кн. Владимир. По заповед на по-големия им брат Святополк те са убити и отстранени като потенциални кандидати за престола. Ярослав – другият син на Владимир – води успешна борба със Святополк и се утвърждава в Киев. Това са историческите факти, залегнали в основата на множеството агиографски, паримейни и летописни произведения, посветени на князете Борис и Глеб.

В староруската литература образите на Борис и Глеб се изграждат по подобие на модела на християнските мъченци за вярата и даже на самия Христос. В летописа при 1015 г. намираме високопатетично изображение на гибелта на князете и осмислянето ѝ като сакрална жертва в името на руската държавност. С християнско смирение Борис и Глеб приемат своята гибел и загиват от ръката на собствения си брат. Доброволната им гибел най-силно илюстрира християнския принцип на несъпротивление и спазване на старшинството между братята при онаследяване на властта. Тази идея прозвучава в молитвата на Борис преди убийството му: „Господи Иисусе Христе... тако и мене

сподоби прияти страсть. Се же не от противныхъ приимаю, но от брата своего, и не сотвори ему, Господи, в семь грѣха”. (ПВЛ, с. 91) В посмъртната похвала на двамата князе митологичният възглед за сакралната жертва намира въплъщение в символиката на обагрената в кръв царска плащеница: „Радуитася, Борисе и Глѣбе богомудрая... каплями кровными, святыми очервивша багряницу, славная, ту же красно носяща съ Христомъ царствуеа всегда, молящася за новыя люди хрестьяньскыя и сродники своя. Земля бо Руска благословися ваю кровью, и мощьми лежаща въ церкви духомъ божественѣ просвѣщаеа, в ней же съ мученикы яко мученика за люди своя молитася.” (ПВЛ, 1015 г., с. 94). Тези образи на княжеската святост и страдание осветават държавността на Киевска Русия и утвърждават богоизбраността на нейните владетели. Подобно на великомъчениците Св. Георги и Св. Димитър двамата братя мъченици Борис и Глеб се превръщат в покровители на княжеската институция⁶, в патрони застъпници на следващите князе и в парадигма на руската святост⁷. За небесното им покровителство се споменава неведнъж в различни паметници на староруската литература. Така в житието на Александър Невски се разказва за чудно видение – появата на Борис и Глеб, облечени в червени одежди, като знамение за успешна битка (сражение срещу шведите на 15 юли 1240 г.). Дватамата братя помагат също така и на Дмитрий Донской в борбата му срещу татарите, възглавявани от Мамай на Куликовското поле.

Друг тип святост представя образът на преподобния Теодосий Печерски: отшелник, книжовник, един от основателите на Киево-Печерския манастир в Киев и негов игумен от 1062 г. Киево-Печерският манастир е най-святата обител за източните славяни, чието значение може да бъде сравнено с ролята на Рилския манастир у нас. За монашеска обител първоначално служи пещерата за молитвено уединение, изкопана близо до река Днепър от свещеника Иларион (станал пръв руски митрополит). В тази пещера се заселва преподобният Антоний, а след това и монашеското братство, сред което е и Теодосий. От староруската дума пещера – ‘пещера’ идва и названието на манастира, построен по-късно от Теодосий Печерски: *тѣгда бо сии великии феодосии обрѣтѣхъ мѣсто уисто недалече отъ пещерѣ соущее. и разоумѣвъ тако доволно юсть на възграженіе манастиря...и отътолѣ бжнїю бл҃гдатию въздрасте мѣсто то и бысть манастирь славнѣ. се же и донѣмѣ юсть Печерскыи наричємѣ. иже отъ ст҃го оца нашего феодосиа съставленѣ бысть.* (УсС, 37а – 37б, с. 88-89) Летописецът и агиограф Нестор написва в чест на Теодосий „Житие проподобнаго отца нашего Феодосия, игумена Печерскаго” (80-те год. на XI век), което се отличава с живо изображение на манастирския бит, ярка характеристика на монасите, миряните и руския политически живот през втората половина на XI век. Подобно на ликовете в „княжеските жития”, и тук в образа на Теодосий откриваме съчетание на църковното и светското: от една страна – необикновено смирение и кротост, а от друга – активност и непримиримост, когато става въпрос за държавните дела на руското княжество. Теодосий решително изобличава княз Святослав, който изгонва от великокняжеския престол брат си Изяслав. Така Теодосий ратува за християнско-етичния принцип на подчинение между князете по старшинство и за утвърждаване на руското държавно единството. В. Н. Топоров определя типа святост на Теодосий като „труженичество во Христе”, „понимаемое как творческое собиране души, духовное трезвение, забота о мире, чтобы он не оставался вне света Христова, христианизация жизни, быта и самого „мирского” человека, „ветхого Адама”⁸.

Князете християни в староруската литература – носители на градивното начало – се доближават до парадигмата на идеалния християнски владетел и неизменно се включват в поетичната система на соларните, астралните и „светлоносните” образи

символи. Огънят, слънцето и червеният цвят са емблематични знаци на владетелското величие и свещения характер на княжеската власт. С „огненото начало” се свързва нестинарството, отнесено в България към култа на цар Константин и царица Елена – първите владетели християни на Рим.

Руската фолклорно-епическа традиция също си служи със соларната символика – билинното прозвище на княз Владимир е „красное солнышко” (‘ясно слънчице’). В каноничния християнски интерпретативен модел светлината и слънцето символизират новата вяра, победила езическия мрак и демоничната сила, персонифицирана от змията. Посмъртната похвала на кн. Олга – истински шедьовър на християнската агиография – представлява макросравнение, композирано в семантичната рамка **светлина – мрак, християнство – езичество**. Княгиня Олга е прославена като предвестница на светлината – деница, зора, луна и бисер, светещи в езическия мрак: „Си бысть предѣтекущия крестьянѣстѣи земли аки деньница предѣ солнцемъ и аки зоря предѣ свѣтомъ. Си бо съяше аки луна в нощи, тако и си в невѣрныхъ человекѣхъ свѣтящеся аки бисеръ в калѣ: кални бо бѣша грѣхомъ, неомовени крещенемъ святымъ.” (ПВЛ, 969 г., с. 49) Светозарните небесни застъпници за руската земя, князете Борис и Глеб, обагрят с кръвта си царската плащеница и побеждават лукавата змия на злото: „Радуйтася, лукаваго змия поправша, луча свѣтозарна явистася, яко свѣтилѣ озаряюща всю землю Русьскую, всегда тму отгоняща, являющася верою неуклоньную.” (ПВЛ, 1015 г., с. 94)

Твърде показателна е особената „събраност” на празниците, свързани с първите християнски владетели, мъченици, подвижници и книжовници на Византия и Slavia Orthodoxa в пролетно-летния календарен цикъл: 2 май – Св. княз Борис-Михаил, кръстител на българите; същият ден – честване на паметта и пренасяне мощите на руските князе Борис и Глеб; 3 май – Св. Теодосий Печерски; 7 – май Св. Антоний Печерски; 11 май – Светите братя Кирил и Методий; 21 май – Равноап. Костантин и Елена; 11 юли – Равноап. княгиня Олга; 12 юли – двамата варяги мъченици баща и син; 15 юли Равноап. княз Владимир – кръстител на русите; 24 юли Светите князе Борис и Глеб. Този период от календара знаменува най-пълното разгръщане на соларното начало във времето след съкрушаване на хтоничните сили (змея) от победоносца Св. Георги (23 април) и утвърждава идеята за победното шествие на православното славянско слово (λόγος), духовност (έθος) и държавност (κράτος).

Логично възниква въпросът дали образите на първите руски светци са били познати сред южните славяни през Средновековието и дали има отгласи от църковните им култове днес на Балканите?

Житията на Олга, Владимир, Борис и Глеб, на варягите мъченици, а също на Теодосий Печерски получават известно разпространение сред южните славяни⁹. Естествено би било да се предположи, че вероятният български произход на княгиня Олга и князете Борис и Глеб обяснява присъствието на някои руски светци в южнославянски агиографски паметници и по-специално – в Пролога. И все пак, по-обективно е това да се свърже с историческото развитие на общославянския по своя характер Пролог, който се ползва с голяма популярност в литературите на Slavia Orthodoxa, и постоянно се обогатява с текстове за нови християнски светци. Проникването на източнославянски текстове в средновековната българска и сръбска книжнина е част от активните двупосочни процеси на културно взаимодействие между източните и южните славяни. Тук ще се спра на някои устни и писмени известия за княгиня Олга на Балканите, свидетелстващи за рефлексията на източнославянския култ към светицата сред южните славяни. Преписите от житието на руската княгиня са открити в южнославянски Пролози от края на XIII – началото на XIV в. (среднобългарска и сръбска редакции).

По-старият вид проложно житие на Олга е открит само в южнославянски пролози и не се е съхранил като текст в староруската литература. Показателни са също така и данните на съвременната ономастика, които до голяма степен следват географията на житието на светицата. Името Олга (вариант Олгица), се среща предимно в югозападните и западните части на България (Сандански, Мелник, Банско, Разлог, Добринище, Брезник, Софийско и др.), а също така в Македония, Сърбия и Гърция, което логично може да бъде съотнесено с някогашното почитане на Св. Олга в тези ареали на Балканския полуостров и с разпространението на писмени паметници за нея именно там. В храма „Св. Троица” на гр. Банско сред ликовите медальони на жени светици, изобразени в пространството над балкона (това е място, определено специално за жените мирянки по време на църковната служба), откриваме едно сравнително ново изображение на княгиня Олга, датиращо от 50-те години на XX век.¹⁰ Храмът е построен през 1835 г., а стенописите са направени между 1950 и 1957 г. от художниците Георги Алексиев и Христо Апостолов.

Интересен културологичен факт е също така съществуването на съвременни фолклоризирани версии, свързани с личността на Олга. Тези текстове представляват фолклорен синтез на историко-литературни факти и хипотези, а така също на лични интерпретации, породени от предположението за българския произход на княгиня Олга=Елена. Един от тях е преданието, записано от мен в гр. Мелник. То е плод на колективното научно и художествено творчество на Негово Преосвещенство епископ Нестор, покойния монах Рилец – библиотекар в музея на Рилския манастир и учителя Васил Божиков от Мелник. Следата към Мелник ми беше подсказана от журналистката Елена Димитрова и от проф. Василка Тъпкова-Заимова, за което им благодаря. Преданието за Олга е свързано с т. нар. „византийска къща” в Мелник, една от най-старинните постройки на Балканите, изградена между X и XI век. От нея сега са съхранени само западната и южната стена. Информаторът на преданието (учителят Божиков) посочва, че по-правилно е „византийската къща” да се нарече „болярска къща”, като смята, че тя е построена във връзка с пристигането в Мелник на княгиня Олга – внучка на българския княз Борис. Тук тя е живяла продължително време, за да се лекува. Анахронизмите, историческите грешки, съвременните реалии и осъвременената лексика на преданието, интерпретиращо толкова далечни исторически събития, не затъмняват неговата уникалност. На границата между научно и правдоподобно, лично творчество и фолклор възниква текст, в който изкрystalлизират съвременните представи за ролята на Олга в руската и българската средновековна история.

ПРЕДАНИЕ ЗА КНЯГИНЯ ОЛГА ОТ ГР. МЕЛНИК

Инф.: Васил Божиков от гр. Мелник, учител, 71 г.
Зап. Илиана Чекова на 12.07.1994 г. в гр. Мелник

Тя беше известна само до към седемдесета година под името „византийската къща”. Къщата – археолозите при разкопките откриват, че тя е съществувала и през XI-XII век. Тези открития дават право (тъкмо тагава със Рилец, Рилец беше дошъл... аз имах час, те седяха отсреща на полянката да не ме безпокоят със Нестор) И... каза: „Господин Божиков, от сега нататък тази къща ще бъде „болярската къща” ! И я веднага тогава свързаха със този момент на идването на княгиня Елена... Той документално е открил, че Елена... след дълги вайкания, лечения, по Константинопол, по Одеса, по Виена нататък, из големите градове не могла да намери оцеление. Тя е била заболяла от бронхиална асма. И тогава казал някакъв лечител: „Господарю, във Мелник я водете,

във Мелник ще се излекува !” И чул съвета княз Борис тогава и изпраща внучката си. Тя е дъщеря на... на Ана, единствената дъщеря на княз Бориса, която се омъжва за княз Сондоке – владетел на Средецката област и е един от близките съветници и сътрудници на княз Бориса – негов зет, още именуваат Сердока по името на Средец. Изпращат я във Мелник, тя е живяла във Мелник към 7-8 години. За да живее толкова време и за да обитава този град във една така по-добра обстановка, естествено е да е построен специален замък или може да се каже къща, където да обитава тя. Вътре във нея (става дума вече конкретно за т. нар. „византийска” къща” – бел.зап. – И.Ч.) се вижда и черквичка с един параклис, във самата болярска къща. Вижда се и кула, която кула е била за стражите във последствие по време на... след 1762 година тя е била разрушена тъзи кула и след това надстроена... Това е домът, защото друг няма, в който е живела княгиня Елена. Тя се завръща в края на IX век. Тогава идват пратеници и се омъжва за киевския княз, който при земането на княгиня Елена, още тогава я прекръстват на името на свекъра, бащата на своя мъж – Олег Игоревич. Светослав се казва мъжът ѝ (Игор е мъжът на Олга, а Светослав е синът ѝ – бел.зап. – И.Ч.), който... приема заедно с нея и книжовници, приема славянската писменост. Покръстват се непосредствено след това. Покръстват киевския двор и легендата говори – просто някакво повторение и на това, което става и във българския княжески двор. Княз Владимир, встъпвайки на трона, подгонва християните или не приема християнската религия като основа на обединяването на българския народ. И той бил изгонен. Така и синът на княгиня Олга, която след покръстването на киевския двор, той се възкачва на престол във момента, когато е убит мъжа ѝ както се казва във „О временних лет”... („Повесть временных лет” – бел.зап. – И.Ч.) „он погиб в деревне”, във некое поселище, убит от хората, тя поема кормилото на киевския трон на Киевска Рус. И изгонва княз Светослав Втори и поставя на негово място втория син Владимир, който създава по-сетне така известното Владимировско княжество по на север. Тя е така много дълга и много романтична ми се гледа, но във всъщност, позовавайки се на тези писмени документи – „О временних лет”, някои други документи за създаване на ... литературите, както и Снегаров потвърждава славянската писменост и ... православието, ясно говорят със това, че тя действително е допринесла много за самото издигане на киевския двор, Киевска Рус и по-нататък за цяла Русия. Само каза (Негово Преосвещенство епископ Нестор – бел.зап. – И.Ч.): „Господин Божилов, от днес да не чувам „византийската къща” ! И действително, ако ний твърдим, наште археолози твърдят, че това е датировка във основната си част от IX, X, XI век, не може да я считаме за византийска... та тогава, абе казва хубаво е да помислим, казва дали ще е „византийската”, казва”.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ

ПВЛ - Повесть временных лет. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Ч. I. М.-Л., 1950 г.

УсС - Успенский сборник XII - XIII вв. Изд. подг. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон (под ред. Коткова С. И.). М., 1971 г.

ЖОл - Павлова, Р. - Жития княгини Ольги в южнославянских рукописях XIII - XIV вв. В: Болгарская русистика, No. 5, 1989, с. 42 – 53.

БЕЛЕЖКИ

1. **Серебрянский, Н.** - Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты. М., 1915 г.

2. **Федотов, Г. П.** - Святые Древней Руси. М., 1990 г., с. 91.

3. **Пауткин, А. А.** - Древнерусские святыне князья. Агиологический тип как культурно-историческая система. В: Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 7, ч. I. М., 1994 г., с. 212 - 224.

4. **Чекова, И.** - Варяги и варяжски предания в староруската литература от XI – XIII век. В: сб. Викингите: мореплаватели, откриватели, творци. С., 2001 г.

5. **Павлова, Р.** - Жития русских святых в южнославянских рукописях XIII - XIV вв. В: Славянска филология. Т. 21. С., 1993 г., с. 94 – 95.
6. **Чекова, И.** - Святой Георгий и Святой Дмитрий в русской культурной традиции. В: Сб. Култове към раннохристиянски светци от Централна и Югоизточна Европа. (под печат)
7. **Успенский, Б. А.** - Борис и Глеб: восприятие истории в древней Руси. М., 2000 г., с. 43, 81 - 82.
8. **Топоров, В. Н.** - Святость и святые в русской духовной культуре. Т. 1. М., 1995 г., с. 606.
9. **Павлова, Р.** - цит. съч.
10. Стенописите са документирани от автора на изследването. Копия от снимките не се обнародват тук по технически причини. Желаетелите могат да се запознаят с тях в личния архив на д-р И. Чекова или в Архива на Асоциация „Онгъл”. Бел. ред.